

ایستاد علمی فایز محمد

جمعی از اعضای هیئت علمی

دانشکده حقوق دانشگاه قم

پژوهشکده حج و زیارت

عنوان و نام پدید آور: ابعاد حقوقی فاجعه منا / جمعی از اعضای هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه قم، پژوهشکده حج و زیارت: [زیر نظر عزیزالله فهیمی].

مشخصات نشر: تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۱۹۶ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۶۴۹-۱

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: [عزیزالله فهیمی، سید حسن وحدتی شبیری، محمد خلیل صالحی، علی مشهدی، سید یاسر ضیایی، فاطمه باقری، حسام سامانی].

یادداشت: کتابنامه ص. [۱۸۵] - ۱۹۵.

موضوع: واقعه منا، -- جنبه‌های حقوقی

موضوع: Historical incidence of Mina, 2015 -- Legal aspects

موضوع: واقعه منا، ۱۳۹۴

موضوع: Historical incidence of Mina, 2015

شناسه افزود: حوزه نه‌بندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. پژوهشکده حج و زیارت

رده‌بندی کنگره: ۱۱۰۳۰۳۱۱ BP ۲۶۲/۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۲۶۱

شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۰۱۰۲

ابعاد حقوقی فاجعه منا

● تألیف:	جمعی از اعضای هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه قم
● تدوین:	پژوهشکده حج و زیارت
● ناشر:	مؤسسه فرهنگی هنری مشعر
● چاپ و صحافی:	چاپخانه مشعر
● نوبت چاپ:	اول - بهار ۱۳۹۵
● شمارگان:	۱۰۰۰ نسخه
● بها:	۸۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۶۴۹-۱ ISBN: 978-964-540-649-1

مراکز پخش و فروشگاه‌های مشعر:

تهران: تلفن: ۰۳-۶۴۵۱۲۰۰۳ / ۰۲۱ / قم: تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۳۸۴۰۰

فهرست

- دییاجه ۱۵
- مقدمه ۱۹
- فصل اول: فاجعه منا از منظر حقوق مسئولیت مدنی ۲۱
- گفتار اول: پیشینه مسئولیت مدنی دولت ۲۲
- گفتار دوم: مبانی مسئولیت مدنی دولت ۲۵
۱. شرایط مسئولیت متبوع از تابع ۲۶
- الف) رابطه تبعیت یا گماشتگی ۲۷
- یک- سلطه و اقتدار بالفعل ۲۸
- دو) نظارت و هدایت ۲۸
- ب) مسئولیت تابع ۲۹
- ج) ارتکاب فعل زیان بار در هنگام انجام وظیفه یا به سبب آن ۳۱
- یک- تقصیر در حین انجام وظیفه ۳۱
- دو- خطای به سبب وظیفه ۳۲

- ۳۳..... سه- خطای به مناسبت وظیفه
- ۳۴..... چهار- خطای بی ارتباط با وظیفه
- ۳۵..... ۲. مبانی مسئولیت متبوع از تابع
- ۳۵..... الف) مسئولیت متبوع از تابع، مسئولیت شخصی است
- ۳۵..... ب) مسئولیت متبوع از تابع، مسئولیت ناشی از فعل غیر است
- ۳۶..... ۳. کیفیت مسئولیت متبوع
- ۳۶..... الف) مسئولیت متبوع در برابر زیان دیده
- ۳۷..... ب) مسئولیت متبوع در برابر تابع
- ۳۸..... گفتار سوم، ادله مسئولیت مدنی دولت عربستان در فاجعه منا
- ۳۸..... ۱. قاعده ظل
- ۴۹..... ۲. روایت اصبع بن نباش
- ۵۰..... ۳. جبران خسارت از بیت المال در محاربا قبیله بنی جذیمه
- ۵۳..... ۴. پرداخت دیه از سوی پیامبر ﷺ در محاربا
- ۵۴..... ۵. پرداخت دیه فوت زن و بچه در اثر ترس از حمله لشکر، از بیت المال در جنگ جمل
- ۵۵..... گفتار چهارم: قلمروی مسئولیت مدنی دولت عربستان در فاجعه منا
- ۵۶..... ۱. هزینه علاج
- ۵۸..... ۲. خسارت از کارافتادگی
- ۵۹..... ۳. خسارت معنوی
- ۶۰..... نتایج فصل
- ۶۳..... فصل دوم: فاجعه منا از منظر حقوق کیفری
- ۶۵..... گفتار اول: نگاهی به واقعیت و گستره فاجعه منا
- ۷۰..... گفتار دوم: جغرافیای منا و محل وقوع حادثه

۱. مشخصات پل جمرات ۷۱
۲. موقعیت جادرهای حجاج ایرانی ۷۲
- الف) طرح عملیاتی کنترل منا ۷۳
- ب) برنامه تفویج (اعزام گروهی) به پل جمرات ۷۸
- گفتار سوم: علل وقوع فاجعه منا ۸۰
۱. بی‌تدبیری و سوء مدیریت سعودی‌ها ۸۱
۲. عبور کاروان رسمی مقامات بلندپایه عربستان سعودی ۸۳
۳. پایبند نردن حجاج به دستورالعمل‌های اجرایی حج و مقررات اعزام به جمرات ۸۶
۴. عامل خرابکار: و توطئه ۸۸
- گفتار چهارم: علل تشدید شده فاجعه منا ۹۱
۱. تأخیر در اعلام وقوع حادثه به مراجع ذی‌ربط ۹۲
۲. جلوگیری نکردن از تداوم و گسترش فاجعه ۹۴
۳. ارائه دیر هنگام خدمات پزشکی و درمانی به معجومان حادثه ۹۵
۴. سوء مدیریت در انتقال، نگهداری، شناسایی و تدفین اسد ان‌باختگان فاجعه ۹۶
- گفتار پنجم: بررسی کیفی فاجعه منا؛ مرگ حجاج یا قتل آنها؟ ۹۹
۱. شرایط مادی قتل ۹۹
- الف) وجود وظیفه قانونی ۱۰۰
- ب) وجود رابطه سببیت ۱۰۰
- ج) توانایی تارک فعل بر انجام اقدام مورد نیاز ۱۰۱
۲. شرایط روانی قتل ۱۰۶
۳. مسئولیت کیفری مرتکبان فاجعه منا ۱۰۸
۴. صلاحیت محاکم در مورد قتل‌های ارتكایی ۱۱۰
- الف) صلاحیت سرزمینی (territorial jurisdiction) ۱۱۰

- ب) صلاحیت شخصی منفعل (the passive personality principle) ۱۱۲
- یک- مجرمانه بودن عمل ارتكابی در کشور محل وقوع جرم ۱۱۳
- دو- اهمیت جرم ارتكابی ۱۱۴
- سه- عدم رسیدگی قبلی ۱۱۵
- چهار- مراجعت متهم به کشور ۱۱۶
۵. اقدام قوه قضائیه به تعقیب و محاکمه قاتلان ۱۱۷
- الف) شرایط تعقیب ۱۱۸
- ب) شرایط محاکمه ۱۱۸
- نتایج فصل ۱۱۹
- پیشنهادهات ۱۲۰
- فصل سوم: حادثه منا از منظر حقوق عمومی و حقوق بشر ۱۲۳
- گفتار اول: فاجعه منا از منظر حقوق عمومی ۱۲۶
۱. فاجعه منا از منظر حقوق اساسی و مدیریت مطابق قانون اساسی ۱۲۷
- نقض حقوق اساسی مسلمانان ۱۲۷
۲. فاجعه منا از منظر حقوق اداری (اداره حج) ۱۲۸
- الف) اداره ناکارآمد ۱۲۸
- ب) حقوق اداری در وضعیت‌های اضطراری ۱۲۹
- ج) مدیریت ناکارآمد حج ۱۳۰
- گفتار دوم: فاجعه منا از منظر حقوق بشر ۱۳۲
۱. نقض حق حیات ۱۳۳
۲. نقض کرامت انسانی حجاج ۱۳۴
۳. نقض امنیت فردی ۱۳۵

۴. نقض آزادی رفت و آمد	۱۳۵
۵. حق دسترسی به کمک‌های بهداشتی غذایی و دارویی	۱۳۶
۶. حق دسترسی به اطلاعات	۱۳۶
۷. حق بر آب سالم و هوای سالم	۱۳۷
۸. حق دسترسی اتباع به خدمات کنسولی	۱۳۷
نتایج فصل	۱۳۸
فصل چهارم: فاجعه منا از منظر حقوق بین‌الملل	۱۴۱
مبحث اول: حادثه منا در پیوند با اصل ولایت بین‌المللی	۱۴۲
گفتار اول: تعهدات بین‌المللی عربستان در حادثه منا	۱۴۳
بند اول: تعهدات بین‌المللی عربستان در برقراری خ	۱۴۳
۱. تعهدات غیر قراردادی	۱۴۳
الف) اصل حداقل استانداردهای بین‌المللی	۱۴۳
ب) اصل پیشگیری و تلاش معقول	۱۴۴
۲. تعهدات قراردادی	۱۴۶
کنوانسیون وین در خصوص روابط کنسولی ۱۹۶۳	۱۴۶
بند دوم: تعهدات بین‌المللی عربستان در رابطه با ایران	۱۴۷
گفتار دوم: انتساب حادثه منا به عربستان	۱۴۸
گفتار سوم: معاذیر رافع مسئولیت بین‌المللی عربستان در حادثه منا	۱۵۰
بند اول: ضرورت	۱۵۱
بند دوم: فورس مازور	۱۵۲
بند سوم: مصالحه	۱۵۳
گفتار چهارم: طرح مسئولیت بین‌المللی	۱۵۴

بند اول: سازوکارهای حقوقی..... ۱۵۴

۱. محاکم بین‌المللی ۱۵۴

(الف) دیوان بین‌المللی دادگستری ۱۵۴

(ب) دیوان بین‌المللی کیفری ۱۵۵

(ج) دیوان بین‌المللی عدالت اسلامی ۱۵۵

(د) داوری بین‌المللی ۱۵۶

۲. محاکم ملی ۱۵۶

(الف) محاکم ملی عربستان ۱۵۶

(ب) محاکم ملی ایران ۱۵۷

بند دوم: سازوکارهای سیاسی ۱۵۸

۱. کمیته حقوق بین‌الملل ۱۵۸

۲. سازمان‌های بین‌المللی ۱۶۰

گفتار پنجم: شیوه‌های جبران خسارت ۱۶۱

بند اول: غرامت ۱۶۱

بند دوم: جلب رضایت ۱۶۱

بند سوم: تضمین به عدم تکرار عمل متخلفانه ۱۶۲

مبحث دوم: ظرفیت‌های حقوقی بین‌المللی مدیریت حج ۱۶۲

گفتار اول: مدیریت بین‌المللی حج ۱۶۳

بند اول: پیشینه مناطق بین‌المللی شده ۱۶۳

بند دوم: بین‌المللی شدن حج در چارچوب یونسکو ۱۶۳

بند سوم: بین‌المللی شدن حج در چارچوب سازمان کنفرانس اسلامی ۱۶۴

گفتار دوم: مداخله بشردوستانه ۱۶۴

فصل پنجم: فاجعه منا از منظر حقوق مهاجران و گردشگران ۱۶۷

گفتار اول: طرح بحث گردشگری ۱۶۷

۱. گردشگری فرهنگی ۱۶۹
۲. گردشگری در کشورهای اسلامی ۱۷۰
۳. گردشگری در عربستان سعودی ۱۷۱
۴. گردشگری در قرآن کریم ۱۷۲
۵. گردشگری در روایات ۱۷۳
- گفتار دوم: حقوق گردشگران مسلمان در کشورهای اسلامی ۱۷۵
۱. حق آزادی ۱۷۵
۲. حدود آزادی ۱۷۶
۳. حق حیات ۱۷۷
۴. اصل امنیت ۱۷۹
۵. حق مسکن و احترام به زندگی خصوصی افراد ۱۸۰
۶. حق دادخواهی و آزادی دفاع ۱۸۱
- کتابنامه ۱۸۵

دیباچه

یکی از ارکان و واجبات شریعت مقدس اسلام و پایه‌های اساسی آن، حج است که هر ساله با مناسکی خاص، در زمان و مکان معین برگزار می‌شود. کنگره عظیم و بی‌بدیل حج، در سرزمین امن الهی، در کنار کعبه شریف، که «اول بیت وضع للناس» بوده و مقدس‌ترین نقطه بر این کره خاکی است و خائرات انبیای بزرگ الهی را بر دل دارد، نماد توحید، امنیت و وحدت و یکپارچگی مسلمانان بوده و هست. این امنیت که به درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام، نصیب این سرزمین شده، با آموزه‌های حج در مورد محرمات احرام و احکام ویژه حرم، تأمین شده است. اما گاهی اتفاقات و جنایاتی در این سرزمین رخ می‌دهد که علاوه بر خدشه‌دار کردن این امنیت، با هیچ یک از قواعد عقلایی و حقوقی بین‌المللی سازگار نیست و در نتیجه تصاویری تألم‌آمیز و تأسف‌انگیز از حج و حرمین شریفین در اذهان حاجیان و زائران و تمامی جهانیان بر جای می‌گذارد. حج سال ۱۳۹۴ ه. ش (۱۴۳۶ ه. ق) به خاطر وقوع فاجعه عظیم منا در روز عید قربان و قربانی شدن تعداد بسیاری از میهمانان خدا در میان ازدحام صدها هزار نفری خیابان ۲۰۴، آن هم با لبانی تشنه، از جمله این تصاویر است.

هر چند این فاجعه از ابعاد گوناگون علمی، اجتماعی و سیاسی تحلیل پذیر است، اما بررسی ابعاد حقوقی این فاجعه، با توجه به پیام‌ها و پیامدهای داخلی و خارجی آن، از اهمیت بیشتری برخوردار است. فارغ از بررسی علت شکل‌گیری این حادثه و اثبات تقصیر، شناخت محدوده مسئولیت دولت میزبان در قبال حجاج و زائران از منظر حقوقی، برای پیگیری حقوق جانب‌اختگان، جلوگیری از تکرار حوادث مشابه و تصمیم‌سازی در حوزه انعقاد قراردادهای آتی از سوی مسئولان امر، از اولین و مهم‌ترین نیازهای پژوهشی این رخداد بود؛ از این رو گروه فقه و حقوق پژوهشکده حج و زیارت، در راستای اهداف و وظایف خود، از همان روزهای نخستین پس از این فاجعه، تصمیم گرفت برای تبیین ابعاد مختلف حقوقی این رخداد مهم، کتابی جامع تدوین کند، تا ابعاد گوناگون آن را از منظر حقوق مسئولیت مدنی، حقوق کیفری، حقوق عمومی، حقوق بشر، حقوق بین‌الملل و حقوق مهاجران و گردشگران بررسی نماید.

در این راستا تدوین این کتاب به تعدادی از اعضای هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه قم، زیر نظر جناب آقای دکتر «عزیزاله فاضلی» سپرده شد و برای اتمام کار، پژوهشکده حج و زیارت، جلسات متعددی با صاحب نظران تشکیل داد و پس از جمع‌آوری اسناد و مستندات این فاجعه، آنها را در اختیار اساتید محترم این دانشکده، مؤلفان این اثر دکتر سید حسن وحدتی شبیری، دکتر عزیزاله فاضلی، دکتر محمدخلیل صالحی، دکتر علی مشهدی، دکتر سید یاسر ضیائی، خانم فاطمه باقری و آقای حسام سامانی قرار داد. ایشان نیز با جدیت و تلاش فراوان و البته با رعایت اختصار، کتاب «ابعاد حقوقی فاجعه منا» را در این زمینه تدوین کرده و در اختیار پژوهشکده حج و زیارت قرار دادند تا با انتشار آن، کتابی مرجع در این زمینه در اختیار اساتید، طلاب، دانش‌پژوهان رشته فقه و حقوق و تمامی فرهیختگان جامعه علمی کشور قرار گیرد. لازم

به ذکر است که نظارت و ارزیابی این اثر توسط جناب آقای دکتر «غلام علی قاسمی»، عضو هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه قم انجام گرفته است.

پژوهشکده حج و زیارت ضمن تقدیر از تلاش همه عزیزانی که در تهیه این کتاب نقش داشتند، اثر حاضر را به ارواح طیبه مهاجران الی الله، ۴۶۱ شهید ایرانی منا و خانواده‌های این قربانیان مظلوم، تقدیم می‌کند. امید است که مطالب این کتاب، راهکاری برای احقاق حقوق آنان شود.

گروه فقه و حقوق

پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

﴿وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْنِهِمَا اجْرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ (نساء: ۱۰۰)

و هر کس به قصد مهاجرت، در راه خدا و پیامبر او از خانه‌اش به درآید سپس مرگش در رسد، پاداش او قطعاً بر خداست. (نساء: ۱۰۰) مرزنده مهربان است.

در دوم مهر ۱۳۹۴ ه. ش. در منطقه منا در شهر مکه فاجعه مرگباری رخ داد و بخش اعظمی از جهان را در بهت و حیرت فرو برد. این فاجعه منجر به جان باختن جمع کثیری از زائران بیت الله الحرام شد که در این میان، تعداد زیادی از قربانیان از حجاج ایرانی بودند. بدون شک این فاجعه غم‌انگیز در اثر بی‌تدبیری و بی‌مسئولیت‌گری دولت عربستان سعودی در اجرا و نظارت بر اعمال مناسک حج بارز و آشکار است. در این پژوهش به بررسی ابعاد مختلف حقوقی این فاجعه پرداخته شده است.

فصل نخست که به قلم حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر سید حسن وحدتی، با همکاری آقای حسام سامانی نگاشته شده است، ابعاد حقوق مسئولیت مدنی دولت، بررسی شده است و در آن نویسنده ضمن بررسی و تحلیل ارکان مسئولیت مدنی در ارتباط با حادثه، منا ادله مثبتة مسئولیت دولت عربستان نسبت به جبران خسارات وارده و نیز قلمروی مسئولیت را به تفصیل، مورد بحث و بررسی علمی قرار داده است.

در فصل دوم، ابعاد حقوق کیفری این حادثه به قلم استاد و محقق گران قدر، دکتر محمدخلیل صالحی و با همکاری سرکار خانم زهرا باقری، بررسی و ارزیابی شده و راهکارهای تعقیب و پیگیری مسئولان این حادثه از منظر آموزه‌های حقوق جزا ارائه شده است.

در فصل سوم به ابعاد حقوقی این حادثه از منظر آموزه‌های حقوق عمومی و حقوق بشر پرداخته شده است. این بخش به قلم دکتر علی مشهدی نگاشته شده است. نویسنده این بخش دارد این حادثه را از منظر آموزه‌های حقوق عمومی (حاکمیت، سازمان و عملکرد دولت) و نیز از منظر حقوق بشری (نقض حق‌های بنیادین) تحلیل کند.

در فصل چهارم که به قلم دکتر سید یاسر ضیایی نگاشته شده است، این حادثه از منظر حقوق بین‌الملل بررسی شده و نویسنده سعی کرده است با مطالعه برخی قواعد و نیز ارزیابی برخی وقایع این حادثه، موضوع را از منظر ارکان مسئولیت بین‌المللی دولت، حقوق دیپلماتیک، سازوکارهای حقوقی بین‌المللی و طرح مسئولیت بین‌المللی عربستان، تحلیل و ارزیابی کند.

در فصل پایانی نیز که به قلم حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر عزیزالله فهیمی نگاشته شده است، دو موضوع بسیار مهم ارتباط فاجعه منا با نقش گردشگران و مهاجران، مطالعه و ارزیابی شده است.

در پایان جا دارد از تمامی دوستان و همکارانی که ما را در تهیه این مجموعه یاری کردند، تشکر نماییم. همچنین شایسته است یادى کنیم از استاد، مرحوم دکتر ناصر قربان‌نیا، حقوقدان عزیزی که در این فاجعه جان باخت و جامعه حقوقی کشور را داغدار کرد. ضمن همدردی با خانواده‌های جان‌باختگان حادثه منا و تسلیت این فاجعه دردناک به جوامع اسلامی، امیدواریم که با ارائه برخی راهکارهای حقوقی برای این حادثه و حوادث مشابه احتمالی، شاهد توجه بیشتر دولتمردان و مسئولان برای پیگیری و احقاق حق قربانیان باشیم.